

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ЗАСОБІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

ON THE ISSUE OF THE USE OF ELECTRONIC MEANS IN CIVIL JUDICIARY: DEVELOPMENT TRENDS AND FOREIGN EXPERIENCE

Мамницький В.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Матвієнко В.В., студентка IV курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стрімка інформатизація суспільства зумовила появу нових категорій справ, пов'язаних з електронними доказами. Для регулювання відносно нових категорій справ був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. Цей Закон надав можливість здійснювати судочинство із застосуванням інформаційних технологій. Зокрема, була створена Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, що забезпечує обіг документів в електронній формі між судами, між судом та учасниками. Метою здійснення правосуддя є встановлення справедливості, а завданням процесуального регулювання процедур є створення умов, що допоможуть у встановленні судом дійсних обставин справи. Для цього необхідно удосконалити процесуальну форму, що дозволить суду та іншим учасникам процесу представляти та досліджувати докази, які необхідні для встановлення дійсних обставин справи, найбільш ефективним та зручним способом. У статті визначено основні підходи до розуміння електронних доказів у сучасній правовій доктрині. Наведено поділ процесуальних документів на види. Основними помилками під час подання електронних доказів є такі: неправильне засвідчення паперової копії електронного документу, відсутність електронного цифрового підпису, ненадання або неповідомлення про наявність оригіналу електронного доказу у сторони, що його подає.

Надзвичайно актуальним є дослідження та аналіз цивільних процесуальних норм зарубіжних країн щодо регламентації використання та перевірки електронних доказів у суді.

Автори дійшли висновку, що інформація в електронній формі може відіграти вирішальну роль під час розгляду справи у суді, тому надзвичайно важливим є виділення основних напрямів удосконалення законодавчої регламентації електронних доказів у цивільному судочинстві.

Ключові слова: електронні докази, цивільне судочинство, докази, письмові докази, електронний підпис, електронний суд.

The string of informatization of the suspension, zoomed in the appearance of new categories of the right, which are linked with electronic proofs. For the regulation of new categories, the Law of Ukraine "On the introduction of amendments to the State Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Courts of Ukraine".

A Unified Judicial Information and Telecommunication System has been created, which ensures the circulation of documents in electronic form between courts, between the court and the participants. For the sake of it is necessary to determine the procedural form, to allow the court and the participants in the process to present and prove that it is necessary for the establishment of the present circumstances in the most relevant way. They are the procedural norms of foreign countries as well as information technologies at their activities.

The article analyzes the main problems of using electronic evidence in court, the main mistakes in their use.

The main approaches to the understanding of electronic evidence in modern legal doctrine are determined. The basic division of such procedural documents into types is given. The main errors in the submission of electronic evidence are incorrect certification of a paper copy of an electronic document, lack of an electronic digital signature, failure or failure to notify the party submitting the original electronic evidence.

Research and analysis of civil procedural norms of foreign countries on the regulation of use, verification of electronic evidence in court are extremely relevant.

Finally, information in electronic form can play a crucial role, so it is extremely important to identify the main areas for improving the legal regulation of electronic evidence in civil proceedings.

Key words: electronic prove, civil judiciary, prove, prove letters, electronic signature, electronic court.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Електронні докази були предметом дослідження таких вчених, як О.І. Антонюк, О. Гусєв, А.Ю. Каламайко, І.І. Демчишина, В.С. Петренко, О.М. Лазько, А. Штефан.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні надзвичайно стрімким є процес комп'ютеризації та автоматизації життя суспільства, що сприяє появі та розвитку цифрових та електронних носіїв, які відрізняються від звичних, тобто паперових. Правосуддя і судочинство є чинниками, що забезпечують захист прав і свобод людини і громадянина, тому вони мають відповідати сучасним тенденціям. Електронне правосуддя безпосередньо впливає на інститут судового доказування. Особливості електронних носіїв інформації та їх відмінності від традиційних зумовлюють появу питання про допустимість застосування як доказу в цивільному провадженні інформації, що міститься на електронних носіях.

Термін «електронні докази» був започаткований ще в 1970-х роках з появою «машинних документів»[1]. У світовій практиці існує термін "data message", який визнача-

ється як інформація, що підготовлена, відправлена, отримана чи збережена з використанням електронних, оптичних або аналогічних засобів включно з електронним обміном даними, електронною поштою, факсом, телеграфом [2].

Комітет Міністрів Ради Європи визначив керівні принципи щодо електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві. Зазначимо, що електронний доказ означає будь-який доказ, отриманий або створений на основі даних, які містяться на будь-якому пристрої. Функціонування такого пристрою залежить від програмного забезпечення або даних, що зберігаються або передаються за допомогою комп'ютерної системи або мережі.

Такі докази можуть мати форму тексту, відео, фото або звукозапису. Джерелами інформації є мобільні телефони, вебсторінки, комп'ютери або GPS-рекордери. Крім того, джерелами інформації можуть бути сховища, у яких зберігаються дані поза власним контролем сторони. Електронні повідомлення (електронну пошту) можна вважати типовим прикладом електронних доказів, оскільки вони є доказом, отриманим з електронного пристрою

(комп'ютер чи інший пристрій), що включає в себе відповідні метадані [3].

Варто проаналізувати погляди науковців на природу електронних доказів.

М.В. Горелов дотримується думки, що електронні докази є самостійною групою доказів через притаманну їм специфічну форму отримання та закріплення. Зокрема, вчений надає дефініцію електронного доказу, де зазначає, що це відомості про факти, які мають значення для справи, що представлені у формі цифрового, звукового та відеозапису [4]. На підставі цих даних О.М. Лазько поділяє електронні докази на такі види, як: цифрова форма, звукова форма, форма відеозапису [5].

На думку В.С. Петренка, така класифікація є неповноцінною. Вчений пропонує класифікувати електронні докази «за їх внутрішнім змістовим наповненням та форматом існування у цифровому вигляді на аудіозаписи, відеозаписи, фотографії та текстові електронні документи. Також можливі різні поєднання зазначених видів» [6].

А.Ю. Каламайко зазначає, що особливостями електронних доказів є: а) неможливість безпосереднього сприйняття електронних доказів, що зумовлює необхідність використання технічних засобів для отримання певних відомостей про докази; б) носій, на якому знаходиться певна інформація, може бути використаний багаторазово; в) відсутність точного визначення того, що можна вважати копією оригіналу електронного доказу; г) можливість зміни інформації без будь-яких слідів на носії [7].

С.Чванків поділяє електронні докази на такі види:

1) за джерелом отримання: а) електронні докази, що містять дані, отримані з технічного пристрою, на якому вони зберігаються; б) електронні докази, що містять дані, отримані з електронної мережі;

2) за формою відтворення доказової інформації: а) електронні докази візуальної форми сприйняття доказової інформації; б) відтворення звукової форми сприйняття; в) електронні докази комбінованої форми сприйняття доказової інформації;

3) за характером змісту: а) офіційні; б) приватні [8].

Електронні засоби доказування вважаються самостійним видом у зв'язку з особливостями носія такої інформації. Джерело інформації, що має доказове значення, є електронним, а сама інформація виражена у формі письмових знаків, усного мовлення [9].

У статті 76 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) зазначається, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Зокрема, передбачається такий перелік доказів: письмові, речові, електронні, висновки експертів, показання свідків [10].

У статті 100 ЦПК визначається, що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, наприклад, електронні документи (в тому числі і текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

Особливим порядком наділений спосіб подання електронних доказів. Докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги». У даному випадку електронний підпис – це електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними

пов'язуються і використовуються ним як підпис. Подана паперова засвідчена копія не вважається письмовим доказом.

У Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено, що у випадках, коли відбувається відсилання електронного документа кільком адресатам або він зберігається на кількох електронних носіях, кожний з електронних примірників вважається оригіналом [11]. Отже, якщо зберігати один і той же документ на різних носіях, то у всіх випадках він вважатиметься оригіналом. Незрозумілою залишається дефініція «електронна копія електронного доказу».

Варто зазначити, що досить часто суди в резолютивній частині не пояснюють, що є електронною копією електронного доказу. Наприклад, суддя Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/2418/18 зазначив, що надані суду оригінали електронних доказів (Договір №3356006463-009239 про надання позики, в тому числі і на умовах фінансового кредиту, від 14.06.2018 р. та платіжне доручення № 2478 від 14.06.2018) не відповідають ознакам оригіналу електронного доказу [12].

Досить цікавими є випадки, коли неможливо додати оригінал електронного доказу через те, що інформація на вебсторінці може змінюватися безліч разів. Як зазначає А. Штефан, URL вказує лише на місцезнаходження сторінки, проте не відображає точну інформацію. Якщо інформація, розміщена на певному вебсайті, була змінена або видалена відповідачем після подання позову, то неможливо її переглянути під час судового розгляду [13]. Тобто позивач фактично позбавлений можливості довести факти, на які він посилається. Так, позивач стверджував, що о 13:44 на сайті www.rbc.ua під заголовком «ІНФОРМАЦІЯ_1» була розміщена публікація, яка містила негативні висловлювання. На підтвердження факту поширення інформації відповідачем позивач надав лише копії роздруківок сторінки в мережі Інтернет. Суд зазначив, що інформація, на яку вказує позивач у позовній заяві, відсутня на сторінці офіційного інтернет-ресурсу www.rbc.ua. Тобто сторона позивача не скористалась своїм правом та не виконала свій обов'язок, що полягає у поданні доказів [14].

Варто зазначити, що для визнання доказу допустимим потрібно дотримуватися процесуальних вимог. Розглянемо основні помилки під час подання електронних доказів:

1) у разі подання паперової копії необхідно зазначити про наявність оригіналу у сторони та засвідчити її відповідно до закону. Так, суддя Києво-Святошинського районного суду Київської області у справі № 369/9522/20 зазначила, що через ненадання позивачем диску, у якому міститься оригінал електронного доказу, вона залишила позов без руху [15];

2) засвідчення паперової копії електронного документу. Так, Апеляційний суд Миколаївської області у справі № 467/240/18 проаналізував надані позивачем копії скріншотів з мобільного телефону щодо листування сина позивача з особою, зазначеною в соціальній мережі «Однокласники» як ОСОБА_2, і дійшов висновку, що паперова копія електронного доказу не містить дати спілкування, не є посвідченою у порядку, визначеному законом, а оригінал електронного доказу суду не надано з огляду на те, що з травня 2017 року в Україні діє блокування доступу до соціальної мережі «Однокласники». З огляду на зазначене суд не прийняв як докази паперові копії скріншотів, надані позивачем як докази [16]. Варто також зазначити, що засвідчення паперової копії електронного доказу відбувається у такому ж порядку, що і засвідчення копії звичайного письмового доказу. Має бути напис «згідно з оригіналом», зазначення дати, посади та ініціалів особи, яка засвідчує, з підписом та печаткою;

3) наявність електронного підпису. 14.02.2019 р. Велика Палата Верховного Суду, переглядаючи справу №9901/43/19, ухвалила, що саме електронний цифровий підпис є головним реквізитом такої форми подання електронного доказу. Відсутність такого реквізиту в електронному документі виключає підстави вважати його оригінальним, а також належним доказом у справі [17].

Проте є певні винятки. В ухвалі Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 06.08.2014 р. у справі №6-6328св14 зазначається: «Електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного документа іншими суб'єктами електронного документообігу. Листування фізичних осіб, яке здійснюється шляхом використання електронної пошти, до таких документів не належить. Отже, немає потреби посвідчувати електронні листи ЕЦП» [18].

Надалі була розглянута справа за позовом приватного підприємства «Управляюча компанія «Метрополія» до публічного акціонерного товариства «ДТЕК Західенерго». Судом апеляційної інстанції визнано неналежними докази електронної переписки між сторонами договору щодо передачі результату проєктно-вишукувальних робіт, які надавалися позивачем до суду як відображення у паперовій формі електронних доказів з посиланням на те, що паперові копії документів електронної переписки між сторонами є неналежними доказами у справі та не підтверджують листування сторін договору. Зокрема, суд посилався на те, що зазначені особи як свідки до суду першої інстанції за заявою (клопотанням) позивача за первісним позовом не викликалися, показань місцевому господарському суду (зокрема, письмових пояснень) не надавали, тому роздруковка електронного листування, на яку покликається скаржник, не є належним та допустимим доказом у даній справі, оскільки вона не підтверджує факту надсилання повідомлень скаржником відповідачу за первісним позовом.

Колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду зазначає, що суди не прийняли до уваги того, що позивач визнав приналежність йому як юридичній особі електронної адреси gaa@metropoliya.com.ua, а відповідач не заперечив здійснення ним електронної переписки з позивачем щодо даного договору та приналежність йому як структурному підрозділу ПАТ «ДТЕК Західенерго» таких електронних адрес для листування його працівників: ІНФОРМАЦІЯ_1, ІНФОРМАЦІЯ_2, ІНФОРМАЦІЯ_3.

Отже, висновки судів з посиланням на те, що роздруковка електронного листування, на яку посилається апелянт, є неналежним та недопустимим доказом у даній справі, оскільки не підтверджує факту надсилання апелянтом відповідачу за первісним позовом техніко-економічного обґрунтування саме 19.12.2016 р., є такими, що не відповідають приписам статті 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», оскільки сила електронного документа як доказу не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму та не підтверджується додатково показами свідків (учасників переписки) [19]. Через подібність положень Господарського процесуального кодексу та Цивільного процесуального кодексу, на нашу думку, варто взяти дану правову позицію до уваги. Отже, виходячи з вищевказаного, суди не мають права ігнорувати листи, що не посвідчені електронним цифровим підписом.

Існують й інші проблемні аспекти та помилки під час використання електронних доказів. Наприклад, вважається, що дані, які зберігаються в електронному вигляді після їх видалення, зникають назавжди. Проте будь-яка інформація, що зберігається на електронних носіях (жорсткий диск) зазвичай не видаляється остаточно, а приховується від користувача, доки не буде переписана іншою інформацією при наступному збереженні. Навіть у разі видалення нова інформація займає менше місця, ніж стара, тому частину потрібної інформації можливо відновити. Недовіра до даних чи інформації в електронній формі існує через те, що процес збереження відбувається шляхом передачі даних людьми.

Деякі науковці пропонують застосовувати порядок дослідження електронних доказів за місцем знаходження, як і звичайних доказів. Слушною є думка М. Гетьманцевої, який зазначає, що у випадках, коли інформація розміщена на певному інтернет-порталі, дослідження цього доказу за його

місцезнаходженням є неможливим [9]. Також варто врахувати те, що всі учасники судового розгляду будуть завчасно повідомлені про майбутній огляд за місцезнаходженням електронного доказу, що може спричинити зміну або видалення змісту такого доказу до його огляду.

Сьогодні месенджером «Viber» користується 12 мільйонів громадян, тому окремої уваги потребує дослідження доказів, отриманих шляхом листування у соціальних мережах. Наразі існує можливість видалення надісланого повідомлення, що унеможливає доказування у судовому розгляді. Деякі судді застосовують клопотання про забезпечення таких доказів. Наприклад, суддя Бориспільського міськрайонного суду Київської області у справі № 359/4581/19 зазначила, що з огляду на загальновідомі особливості функціонування мобільного додатку «Viber», відповідно до яких абонент в будь-який час може видалити написане ним текстове повідомлення, після чого воно не буде доступним іншому абоненту, який брав участь у переписці, якщо суд виявить бажання оглянути оригінал електронного доказу або відповідач заявить відповідне клопотання, існує ризик того, що ОСОБА_1 не зможе надати відповідні оригінали, оскільки вони можуть бути видалені відповідачем. Оскільки матеріальними носіями електронного доказу є мобільні телефони учасників чату у мобільному додатку «Viber», то позивач має можливість доставити відповідний матеріальний носій – власний мобільний телефон, на якому такий доказ збережено, до суду для огляду. При цьому суд визнав допустимим доказом копії електронних доказів на паперових носіях, ідентичні оригіналам таких доказів в електронній (цифровій) формі, у вигляді скріншотів сторінок мобільного додатку «Viber», а також переписки у чаті. Ми вважаємо, що така практика є доволі позитивною через те, що кожен учасник листування може видалити своє повідомлення, через що воно стане недоступним для перегляду іншим. Проте варто врахувати, що з моменту винесення ухвали до моменту огляду відповідного пристрою сторони можуть видалити такі повідомлення [20]. Як зазначає А.Штефан, існують програми та додатки, що дозволяють створювати архівні копії, які дозволяють зберегти інформацію у її первісному вигляді, проте у ЦПК не встановлено можливість використання таких копій [13].

К.Б. Дрогозюк зазначає, що відмінністю електронного доказу від звичайного є те, що електронний доказ можливо прочитати за допомогою перетворення його у доступну форму за допомогою технічних засобів. Природу електронних доказів варто врахувати під час їхнього дослідження та оцінки [21]. Доволі часто суди стикаються з проблемою безпосередньої трансляції доказів у суді, ознайомлення з ними учасників. Сьогодні не усі суди є технічно забезпеченими та мають змогу переглянути електронний доказ і проаналізувати його безпосередньо. Відомі випадки, коли суди не могли перевірити ЕЦП на предмет його достовірності через те, що Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система не розпочала роботу. Для прийняття такого доказу потребувався власноручний підпис скаржника [22].

Ключовим аспектом Стратегії реформування судово-строю, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки є впровадження інформаційних технологій в роботу судів та автоматизація їх діяльності. З метою реалізації стратегії було створено Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, що спрямована на автоматизацію ділових процесів, здійснення, створення, зберігання та використання електронних судових справ, доступу до судових справ судам та учасникам судового процесу [23]. На нашу думку, реформа щодо діджиталізації судових органів, безумовно, є позитивною.

Ми погоджуємось з А.Ю. Каламайко щодо стрімкого розвитку електронних ресурсів, які стали джерелом інформації. Досвід розвинутих країн транслює, що інформація в електронній формі може відіграти вирішальну роль. Прикладом цього є справа за позовом антимоніопольного комітету США проти компанії «Майкрософт», де електронні поштові пові-

домлення використовувались з метою зменшення довіри суду до показань свідків [24]. Отже, під час удосконалення законодавства України варто враховувати й світові тенденції.

У Франції є так звана легальна презумпція того, що документ у цифровій формі є прирівняним до паперового щодо доказової сили. Варто зазначити, що таке положення у французькому законодавстві дублюється (у ст. 1316-1 та у ст. 1316-3). Це зумовлено тим, що доказ не може бути заперечений виключно через те, що він є електронним [25].

У Практичному посібнику до Правил цивільного судочинства Англії і Уельсу (секція 2 (а) Керівництва до частини 31 Правил цивільного судочинства) електронна інформація віднесена до письмових доказів [26].

Поправки в Федеральні правила цивільного процесу США оперують загальним поняттям «електронна інформація» без віднесення її до будь-яких видів доказів [27]. Проте у США застосовується Звіт про управління процедурою подання електронних документів в міжнародному арбітражі, положення якого мають практичне значення. По-перше, зазначається, що спеціальних правил щодо регламентації дослідження електронних доказів не потребується у зв'язку з тим, що це певною мірою може обмежити гнучкість арбітражної процедури. По-друге, у звіті пояснюються особ-

ливості електронних документів (створення, збереження, пошук та передача цих документів, можливість їх видалення). Також зазначені основні дефініції, що стосуються електронних доказів [28].

Отже, підсумовуючи усе викладене, варто зазначити, що існує велика кількість стандартів на міжнародному рівні, які застосовуються до електронних доказів. Проте українському законодавству притаманні істотні прогалини, що особливо загострюються у правозастосовній практиці. Для реалізації права на звернення до суду та можливості доведення обставин, на які посилаються особи у позовній заяві, надзвичайно важливо урегулювати дані питання. По-перше, потребується розроблення порядку оформлення та подання електронних доказів. По-друге, на законодавчому рівні варто визначити поняття «копія електронного доказу», порядок подання та засвідчення таких доказів.

Важливим є вирішення проблеми забезпечення доказів у випадках, коли позивач не має можливості надати оригінали, оскільки вони були видалені або видозмінені відповідачем.

На нашу думку, доцільним є створення методичних рекомендацій для судів у справах, де використовуються електронні докази. Необхідно визначити дефініції, особливості електронних доказів, алгоритм їх перевірки та дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодола Б. Електронні докази: регулювання, яке буде складно застосувати на практиці. URL: http://zib.com.ua/ua/131203-elektronni_dokazi_regulyuvannya_yake_bude_skladno_zastosuvat.html.
2. Типовой закон об электронной торговле Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_321#Text.
3. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи СМ(2018)169-add1final щодо електронних доказів у цивільних та адміністративних провадженнях. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/06/03/20190603175848-36.doc20190603175848-36.doc>.
4. Горелов М.В. Электронные доказательства в гражданском судопроизводстве России: вопросы теории и практики. *Юриспруденция: теория і практика*. 2005. № 11. С. 58–60.
5. Лазько О.М. Перспективи розвитку електронних (технічних) засобів доказування в цивільному процесі України. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 125–129.
6. Петренко В.С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. № 1. С. 111–115. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/molv_2018_1\(1\)_29.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/molv_2018_1(1)_29.pdf).
7. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 242 с.
8. С. Чванкін. Види електронних доказів у цивільному процесі. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 2 С. 259–265.
9. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 19–23. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/2/5.pdf>.
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV ; станом на 5 серп. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 05.10.2021).
11. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV ; станом на 1 серп. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 05.10.2021).
12. Рішення Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/2418/18 від 13.03.2019р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80426779>.
13. Штефан А. Електронні докази: ознаки та особливості використання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6. URL: <https://scholar.archive.org/work/o57ij37kyrgzt147dcp7vg2dr4/access/wayback/http://uran.inprojournal.org/article/download/188333/187675>.
14. Рішення Печерського районного суду міста Києва у справі № 757/43218/16-ц від 24.05.2017 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66859813>.
15. Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області у справі № 369/9522/20 від 01.09.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91245775>.
16. Рішення Арбузинського районного суду Миколаївської області у справі № 467/240/18 від 21.05.2018 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74201353>.
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 9901/43/19 від 15.04.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96309319>.
18. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 06.08.2014 р. у справі №6-6328св14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40396067>.
19. Постанова Колегії суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 914/2505/17 від 27.11.2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78450568>.
20. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області у справі № 359/4581/19 від 04.06.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83651421>.
21. Дрогозюк К. Б. Сучасні джерела доказування в цивільному процесі України та Франції. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 52–63.
22. Ухвала Верховного Суду у справі №404/4623/15-а (8а/404/1/18) від 04.03.2019 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80269049>.
23. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 року № 276.
24. Каламайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. № 2 (10). 2015. С. 127–132.
25. Голубцов В.Г. Электронные доказательства в контексте электронного правосудия. *Вестник гражданского процесса*. 2019. № 1. С. 170–188.
26. The practice directions to the Civil Procedure Rules. *Ministry of Justice*. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil>.
27. Federal Rules of Civil Procedure ; amended December 1, 2013, Rule 26 (a), 26 (b) (2) : United States Courts. URL: <http://www.uscourts.gov/uscourts/rules/civil-procedure.pdf>.
28. ICC Arbitration Commission Report on Managing E-Document Production : ICC Publication No. 860 E. *International Chamber of Commerce*. URL: <http://www.iccwbo.org/Advocacy-Codes-and-Rules/Document-centre/2012/ICC-Arbitration-Commission-Report-on-Managing-E-Document-Production/>.